

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

**Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η
άλλη διάσταση**

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.687](https://doi.org/10.12681/mnimon.687)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ. (1998). Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση. *Μνήμων*, 20, 320-332.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.687>

ποι με τους οποίους η «κοινωνία των ατόμων» εγκοιλώθηκε και οργάνωσε μια νέα «ψυχική οικονομία» παράλληλα με τη διαμόρφωση του μοντέρνου κράτους, αλλά και η ανάγκη ιστορικοποίησης της έννοιας της υποκειμενικότητας βρίσκονται στο κέντρο του προβληματισμού του Ελίας (σημαντικού προπομπού του Φουκώ), αλλά και της ανάλυσης του Chartier.

Ο επίλογος του βιβλίου ανασύρει από τη λήθη το έργο του Φιλίπ Αριές, *Ο Χρόνος της Ιστορίας (Les temps de l'histoire)* (Παρίσι 1954) για να αποτελέσει άξονα μιας ευρείας συζήτησης για τη διαδικασία της γραφής της ιστορίας ως «γνώσης και κατανόησης του άλλου».

Ο Roger Chartier είναι ένας σημαντικός ιστορικός, με βαθιά και διεισδυτική σκέψη. Στο τελευταίο αυτό βιβλίο του συν-

διαλέγεται με μια μακρά παράδοση στοχασμού αποδεικνύοντας το εύρος του προβληματισμού του κυρίως σε ζητήματα πολιτισμικής και διανοητικής ιστορίας. Η έμφαση στη γαλλική διανοητική παραγωγή και η μόνιμη κριτική του σε προϊόντα της αγγλοσαξωνικής (κυρίως αμερικανικής) αντίστοιχης πλευράς γεννούν ίσως την υποψία ότι κάποιες αναγνώσεις του είναι επιλεκτικές —και με διαφορετικά κάθε φορά κριτήρια. Πρόκειται όμως για ένα πολύπλευρο έργο που θίγει σπουδαία ζητήματα και έχει το επιπλέον προτέρημα ενός λιτού και καθαρού λόγου — αυτό βέβαια είναι εν μέρει και κατόρθωμα της μετάφρασης (η Lydia Cochrane είναι η μεταφράστρια των περισσότερων έργων του Chartier στα αγγλικά και φαίνεται σαφώς εξοικειωμένη με τη σκέψη του).

ΕΦΗ ΓΑΖΗ

Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997, 94 σ.

Το βιβλίο συνιστά παραδειγματική περίπτωση ενός παλαιότερου γνωστού τύπου γραφής, και συνάμα αναβίωση των απόψεων και των μεθόδων ενός «αναθεωρητισμού» που υποβαθμίζει ή και δικαιολογεί σκοτεινές όψεις της σύγχρονης εποχής. Μολονότι αυτή η λογοτεχνία ούτε επιστημονικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ούτε ευχάριστη είναι, η ανάλυσή της είναι εντούτοις χρήσιμη στη διανοητική ιστορία, και κατεξοχήν στην ιστορία της ιστοριογραφίας, στο μέτρο που αναδεικνύει αφενός τη διαντίδραση των ιδεών περί ιστορίας και τη διαπίδυσή τους στην ευρύτερη κοινωνία, και αφετέρου ζητήματα κριτηρίων (όπως τη διάκριση μεταξύ ιστορικής και ιστοριοφανούς γραφής, εκείνης δηλαδή η οποία υιοθετεί εξωτερικά χαρακτηριστικά της πρώτης χωρίς ωστόσο να δέχεται την πειθαρχία του ιστορικού λόγου). Ακόμη πιο επιτακτική γίνεται αυτή η ανάλυση για τους ιστορικούς,

καθώς δεν είναι οι μόνοι που εκφέρουν λόγο περί ιστορίας: η πρόσβαση στο παρελθόν συχνά δεν διαμεσολαβείται πλέον από την ατομική ή συλλογική μνήμη, ούτε από ιστορικές μελέτες, αλλά από μέσα επικοινωνίας που βομβαρδίζουν το κοινό με αφηγήματα μυθολογητικά ή αγοραία, και τα οποία άλλοτε δεν μπορούν και άλλοτε δεν θέλουν να διακρίνουν μεταξύ ιστορίας και ψευδοϊστορίας.

Ο εν λόγω συγγραφέας πάντως κατέχει ακαδημαϊκές περιγαμινές και τηρείσ' αυτό το μικρό βιβλίο, τους εξωτερικούς τύπους της ιστορικής προσέγγισης. Στον ίδιο τον τίτλο επικαλείται, λόγου χάρη, όσο μπορεί πιο ουδέτερα, ένα πολυσυζητημένο πρόβλημα της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Σε μια ολόκληρη σελίδα επεξηγεί τις συντομογραφίες του. Οι υποσέλιδες σημειώσεις μοιάζουν προσεγμένες· οι πρωτογενείς πηγές παρατίθενται μετά το

κυρίως κείμενο, συστηματικά ταξινομημένες και χωριστά από μια εκτενή βιβλιογραφία διατεταγμένη σε επίπεδα αφαίρεσης, από το συνθετικό προς το ειδικό· ακολουθεί, τέλος, και ευρετήριο. Σε λιγότερες από εκατό σελίδες, λοιπόν, το έργο συγκεντρώνει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά μιας ιστορικής μονογραφίας. Εντούτοις, όπως αμέσως θα δούμε, περί άλλου πράγματος πρόκειται.

Η προσεκτικότερη ανάγνωση θα έδειχνε πως, στην πραγματικότητα, *Ο Εθνικός Διχασμός*. Η άλλη διάσταση, δεν τηρεί τις μέριμνες της ιστορικής γραφής. Από το πρώτο ξεφύλλισμα μας παραξενεύει πόσο ομιχλώδες αντικείμενο πραγματεύεται. Η αφήγηση ελάχιστη σχέση έχει με τον τίτλο: από τα τέσσερα κεφάλαια, το πρώτο όντως θίγει, όχι συστηματικά, τον Διχασμό και το ιστορικό πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Πολέμου. Το επόμενο, απεναντίας, που φέρει τον υποβλητικό τίτλο «Το υποχθόνιο ρεύμα», περιπλανάται από τον άδοξο θάνατο του Σίμωνα του Μάγου ως τον εικαζόμενο πουριτανισμό του Λούδ Τζωρτζ τέμνοντας παρεμπιπτόντως φιλοσοφικά ζητήματα απροσδόκητα, από την αθανασία της ψυχής ως την έννοια της αντικειμενικής αλήθειας. Το τρίτο κεφάλαιο κάπως ανακόλουθα τιτλοφορείται «Το ζήτημα του ελληνικού ναυτικού», και ακολουθούν τα «Συμπεράσματα» — συλλογισμών, οι οποίοι πουθενά δεν διατυπώθηκαν. Ένα και μοναδικό κοινό νήμα συρράφει, όσο μπορούν να συρραφούν, το καθένα από τα επιχειρήματα χωριστά και όλο μαζί το έργο — αλλά αυτό το νήμα δεν βγαίνει στην επιφάνεια. Η ασάφεια εντέλει στην εξειδίκευση του θέματος που εξετάζεται, αλλά και στο επιχείρημα που υποστηρίζεται, οφείλεται στο διπλό πρόγραμμα που έχει ο συγγραφέας — στην προσπάθειά του, δηλαδή, να υποβάλει ορισμένες αντιλήψεις χωρίς να τις πει με το όνομά τους, να πείσει για πράγματα άλλα από εκείνα για τα οποία δείχνει να μιλά. Ενώ λέει πως θα μας εξηγήσει τον Διχασμό, στην πραγματικότητα αναπτύσσει, όπως αμέσως θα δούμε, την

προαιώνια πάλη των Εβραίων με την «Ορθοδοξία» και τον «Ελληνισμό».

Πως παρά τα φαινόμενα δεν πρόκειται για ιστορικό έργο δείχνει, πρώτα πρώτα, ο τρόπος που επιλέγει και χρησιμοποιεί τις πηγές. Η μη κριτική χρήση των τεκμηρίων προκαλεί αλυσιδωτά ατοπήματα. Ο συγγραφέας αρκείται σε μια απλή παραπομπή στις *Πράξεις των Αποστόλων*, λόγου χάρη, για να παρουσιάσει (σε μια πραγματεία

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ

Η άλλη διάσταση

Τροχαλία

περί Διχασμού) τα γεγονότα που αυτές αφηγούνται, ως ιστορική πραγματικότητα αναντίρρητη. Εξίσου πρόθυμα αναπαράγει, σε άλλα σημεία, αφηγήσεις δευτερογενών πηγών, αποφεύγοντας να τις συγκρίνει ή ν' αποτιμήσει την αξιοπιστία τους. Περιστασιακά μάλιστα, κατάφωρα τις παραποιεί. Εκεί, φέρ' ειπείν, όπου επαναλαμβάνει δυο γραφικές ιστορίες γύρω από το θάνατο του Σίμωνα του Μάγου τις οποίες αφηγείται (τονίζοντας πως ήταν απλές δια-

δόσεις) ο Ζακ Λακαριέρ¹, ο Μιχαλόπουλος αποσιωπά εντελώς την έντονη επιφύλαξη του γάλλου συγγραφέα, στον οποίο αποκλειστικά παραπέμπει, σχετικά με την ακρίβεια των πηγών. Γνωρίζει πέραν πάσης αμφιβολίας τι τέλος είχε ο Σίμων: «Βλέποντας ο εν λόγω μάγος τι κατόρθωσαν οι Απόστολοι με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, προσέφερε χρήματα για να δοθεί και σε αυτόν· ο Πέτρος τότε του είπε το περίφημο ότι η δωρεά του Θεού δεν αγοράζεται. Στη συνέχεια, ο Μάγος είχε τέλος θαυματικό: Είτε θέλησε να πετάξει και έπεσε και σκοτώθηκε ή θέλησε να πεθάνει και να αναστηθεί — με αποτέλεσμα απλώς να χάσει τη ζωή του» (σ. 46).

Tertium non datur. Ας επισημάνουμε εδώ, πέρα από την απαράδεκτη για λόγο κείμενο κιβδηλεία (αυτή, δυστυχώς, είναι η λέξη), το ευρύτερο ερμηνευτικό ζήτημα: όταν ιερά κείμενα συμψύρονται με ιστορικές αφηγήσεις, τότε θεμελιώδεις αντιλήψεις περί ιστοριογραφίας διακυβεύονται. Είτε επικυρώνεται η δυνατότητα κριτικής μελέτης των ιερών κειμένων, είτε δίνεται προτεραιότητα στη «χάρη του Αγίου Πνεύματος» και στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια. Αν ισχύει το τελευταίο, βεβαίως, τότε κάθε ιστορική συζήτηση είναι αδύνατη.

Σε άλλες περιπτώσεις ο συγγραφέας μετατρέπει την εικασία σε βεβαιότητα με μια συμπληρωματική μέθοδο, συγκαλύπτοντας δηλαδή την αναξιοπιστία των πηγών που παραθέτει. Παρουσιάζει, για παράδειγμα, ως επιστημονική γνώση περί βουδισμού τα παραληρήματα του Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλιν (σ. 47). Ο τελευταίος όμως διακρινόταν όχι για τη θρησκευολογική εμβριθείά του, αλλά για τη ρατσιστική θεωρία περί πολιτισμού που διακήρυσσε, η οποία άλλωστε αποτέλεσε βασική πηγή έμπνευσης του Χίτλερ και των γερμανών εθνικοσοσιαλιστών, ιδίως όσον αφορούσε τις αντιλήψεις τους για το

«Εβραϊκό Ζήτημα» — πράγμα το οποίο οπωσδήποτε γνωρίζει αλλά επιμελώς αποσιωπά, για λόγους ευνόητους, ο Μιχαλόπουλος. Στο ίδιο πόνημα μάλιστα² παραπέμπει και για άλλα ζητήματα, όπως ο διωγμός των σεφαραδιτών από την Ισπανία και η φανταστική στοίχιση του πολωνικού καθολικισμού προς τους Εβραίους (σ. 35). Εν ολίγοις, αναμασά έναν προπαγανδιστή με σαφείς συνδηλώσεις ο οποίος, με τα λόγια ενός αμερικανού ιστορικού συγκροτημένου και μετριοπαθούς, «οδηγήσε τη ρατσιστική σκέψη στο άκρον άωτο, το 1899, με την ηχηρή ρητορική και τη γενοτολογική κενότητα του»³.

Τρίτο πρόβλημα σε σχέση με τις πηγές της Άλλης διάστασης είναι η επιλεκτικότητα τους: κόβοντας και ράβοντας τη βιβλιογραφία κατά βούληση, κατασκευάζεται ένα παρελθόν πλασματικό, τελικά ψυχωτικό. Βασικά έργα για την εποχή του Διχασμού, όπως του Γιώργου Λεονταρίτη και του Γιώργου Μαυρογορδάτου, τα οποία θα μπορούσαν κάπως να προσγειώσουν το μονόλογο, απλώς αποσιωπούνται, ενώ σε ειδικότερα ζητήματα, εκεί λόγου χάρη όπου εκτίθεται η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία, δεν αναφέρονται σημαντικοί μελετητές όπως ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης. Ακόμη σημαντικότερος λόγος για να παραλειφθεί ο τελευταίος είναι ότι τονίζοντας τις οικουμενικές αξιώσεις της Ορθόδοξης καταδεικνύει πόσο έωλος (αιρετικός, ίσως να έλεγαν άλλοι) είναι ο δήθεν χριστιανικός φυλετισμός τον οποίο ο Μιχαλόπουλος υποβάλλει⁴. Ενδεχομένως όμως, πέρα

2. Πρόκειται για το Houston Stewart Chamberlain, *La Genèse du XIXme siècle*, Payot, Paris ³1913.

3. Boyd C. Shafer, *Faces of Nationalism*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London 1972, σ. 324.

4. Βλ. ιδίως Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης. Μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σύμωνης προς τον Ίωνα Δραγούμη», *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολοπούλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984, σ. 486-507· του

1. Jacques Lacarrière, *Οι γνωστικοί, μετάφραση Βασίλης Κουτούζης*, Χατζηνηκολή, Αθήνα 1975, σ. 40-41.

από ιδεολογική προκατάληψη, να έχουμε εδώ απλή σύγχυση και τσαπατσουλιά: παραπομπές του τύπου «Όσον αφορά ειδικώς την υπέρ των Καθαρών άποψη, βλ. κυρίως Φώτη Παπαθανασίου, *Ριχάρδος Βάγκνερ. Η Μουσική των θεών και τα βαγνερικά μυστήρια* (σ. 52, σημ. 93), δεν μπορεί να υπογράφονται από ευσυνείδητο ιστορικό.

Κρατώντας λοιπόν για την ώρα ότι το κεντρικό επιχείρημα του Μιχαλόπουλου πουθενά δεν διατυπώνεται ρητά, και ότι οι πηγές του, ακόμη και όταν δεν είναι αστείες, χρησιμοποιούνται με τρόπο κακό, ας μείνουμε, όσο γίνεται, στην αφήγηση του πρώτου κεφαλαίου, που έχει φαινομενικά ως αντικείμενο ένα θέμα σχετικώς βατό — το Διχασμό. Την ανάλυσή του κάνει σχεδόν αδύνατη όμως η λαβυρινθώδης έκθεση, ανεπίδεκτη χαρτογράφησης, όπου οι ενδείξεις «Είσοδος» και «Έξοδος» δεν λειτουργούν παρά ως παγίδες. Ας περιοριστούμε σ' ένα μόνον παράδειγμα, στο σημείο όπου ο συγγραφέας προεξαγγελτικά υπόσχεται να παρουσιάσει την «κατά συνθήκην», όπως την χαρακτηρίζει, άποψη για το πώς προκλήθηκε ο Διχασμός: «Καταρχήν, βέβαια, ποιά είναι η 'διαδεδομένη' άποψη; Η απάντηση δεν είναι δύσκολη' επιβάλλεται συνεπώς βραχύτατη ιστορική αναδρομή» (σ. 12).

Η δεκαεξασέλιδη «αναδρομή» (τυπικό αφηγηματικό σχήμα στην *Άλλη διάσταση*) που ακολουθεί αποδεικνύεται ένας καταγιγισμός βολών αριστερά και δεξιά: ξεκινώντας από την υποτιθέμενη «ουσία» της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας, ο συγγραφέας προχωρά στη ρήξη μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου σε συνάρτηση με τις ιδέες του Μεταξά, και από εκεί πηδά

ίδιου, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», σε Θάνο Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 53-131· Paschalis Michael Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum Reprints, Aldershot Hampshire 1994.

στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων και στη μυστηριώδη διαφυγή των γερμανικών θωρηκτών *Γκαίμπεν* και *Μπρεσλάου* για να καταλήξει στην πρόκληση των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη' κατόπιν επιστέφει αυτό το ιμπρεσιονιστικό ψηφιδωτό, το οποίο οπωσδήποτε δεν συνιστά εισαγωγή στο ζήτημα του Διχασμού, με ένα άκρως επιλεκτικό δισέλιδο χρονικό των εσωτερικών εξελίξεων από το φθινόπωρο του 1915 ως την ενθρόνιση του Αλεξάνδρου. Στο τέρμα του θαυμαστού ταξιδιού δεν είμαστε διόλου σοφότεροι σε σχέση με καμιά «κατά συνθήκην» άποψη περί των αιτίων του Διχασμού, ούτε με τις πολιτικές, κοινωνικές ή πολιτισμικές διαστάσεις του φαινομένου αυτού, ούτε καν με το σκοπό του ασυγκράτητου *excursus* του συγγραφέα. Ακόμη και η —δύσκολη ή εύκολη— απάντηση στο ερώτημα ποιοι μελετητές εξέτασαν το ζήτημα παραμένει άγνωστη' η προγενέστερη βιβλιογραφία εξαερόνεται οριστικά και ο αναγνώστης παγιδεύεται σε διαστάσεις που δεν επικοινωνούν με τον πεζό χωροχρόνο των ιστορικών.

Ο Μιχαλόπουλος, με δυο λόγια, δεν ολοκληρώνει κανένα επιχείρημα' απεναντίας, θέτει αλλεπάλληλα ερωτήματα μόνο για να τ' αφήσει μετέωρα: δεν μπόρεσαν εντέλει ή δεν ήθελαν οι Σύμμαχοι να παραβιάσουν τα Δαρδανέλλια (σ. 17); γιατί βυσοδομούσε κατά των Ποντίων ο Βενιζέλος (σ. 15); Ψυχεδελικοί στρόβιλοι πυροτεχνημάτων φτιάχνουν φαντασμαγορίες αρχέγονου χάους που κρύβουν πόσο αναλυτικά μελετήθηκαν από την υπάρχουσα ιστοριογραφία οι καταβολές του Διχασμού. Έτσι περιττεύει να αναيرهθούν τα πορίσματα της. Σε μια ιστοριογραφική εργασία θα περίμενε κανείς, αν όχι εξαντλητική διεξοδικότητα, τουλάχιστον ο συγγραφέας να εγκύπτει στα προβλήματα τα οποία ο ίδιος θέτει. Αν όμως ανατρέψει και αυτήν τη σύμβαση η *Άλλη διάσταση*, το κάνει για να ζεστάνει με ρητορικά μέσα το κλίμα για τις καταγγελίες του επόμενου, και σημαντικότερου όσον αφορά το λανθάνον επιχείρημά της, κεφαλαίου. Στήνει έτσι μια

αφήγηση με ύφος και δομή παραληρηματική, αντιγραμμένη από παλαιότερα παραδείγματα στρατευμένης ψευδοϊστορίας, όπως του Τσάμπερλαιν, και σκοπιμότητα διπλή: αφενός να υποβάλει εντυπώσεις στους λιγότερο κριτικούς αναγνώστες, και αφετέρου να δυσχεράνει την παρακολούθηση του επιχειρήματος από τους υπόλοιπους. Το διαπιστώνουμε αυτό απλώς εξετάζοντας, χωρίς καν να μπούμε στην ουσία των φυλετιστικών απόψεων που εκφέρονται, πώς είναι δομημένο «Το υποχθόνιο ρεύμα».

Μπορούμε εδώ κυριολεκτικά να μιλήσουμε για στρατηγική της απόκρυψης, του άδηλου αλλά πανταχού παρόντος επιχειρήματος. Το κεφάλαιο αυτό, χωρίς εμφανές αντικείμενο, το συγκρατεί μόνον ο εσωτερικός ειρμός του εγγαστρίμυθου τροπαρίου περί «Ιουδαίων». Εισάγεται αντιπαράθετοντας δια μέσου των αιώνων τη λεγόμενη «Ατλαντική κοινότητα» προς τη Ρωσία, ενώ κατόπιν αντιδιαστέλλει τη θέση των Εβραίων στη Ρωσία αφενός και στη Δύση αφετέρου, από την εποχή των Παλαιολόγων ως εκείνη του Γούντροου Ουίλσον. Σε κάποια ανηφόρα ανάβει το παρήγορο σήμα «Ας επιχειρηθεί ανακεφαλαίωση» (σ. 38), αντί της οποίας όμως μας ρυμουλκεί σ' ένα ουρανοκατέβητο επιχείρημα σχετικά με τη θέση της εκκλησίας στα υποτιθέμενα Δυτικά και Ανατολικά κράτη. Κατόπιν, και αφού μας τραμπαλίζει λίγο ακόμη, ο συγγραφέας ελπίζει πως ζαλιστήκαμε αρκετά για να ανυψώσει στους φιλοσοφικούς και γνωσιολογικούς αιθέρες τη συλλογιστική του: «Γιατί όμως η θέση των Ιουδαίων σε μια δεδομένη κοινωνία έχει τόση σημασία; Έχει αυτήν τη σημασία, επειδή η θρησκεία τους παρουσιάζει 'ιδιομορφία': δεν αποδέχεται την αθανασία της ψυχής. Το θέμα δεν είναι περιορισμένου ενδιαφέροντος, όπως γενικώς πιστεύεται· αντίθετα έχει βαρύτερες πολιτικές επιπτώσεις. Πράγματι, εάν απορριφθεί η αθανασία της ψυχής, τότε απορρίπτεται και η έννοια της αντικειμενικής αλήθειας» (σ. 40).

Κατά λογική συνεπαγωγή, η επόμενη

ενότητα εξετάζει την αθανασία της ψυχής σε σχέση με την ατέρμονη σύγκρουση μεταξὺ ρεαλισμού και νομιναλισμού, ώσπου στρίβοντας απότομα πλευροκοπεί το δημοκρατικό πολίτευμα και από εκεί προσγειώνεται στις αχανείς στέπες της γεγονοτολογίας. Ήδη, γίνεται «αντιληπτή σε όλη της την έκταση η εχθρότητα της Ατλαντικής κοινότητας προς την Ανατολή και ιδίως τη Ρωσία... 'Όλα αυτά πάντως άρχισαν να έρχονται στο φως και με το επεισόδιο των 'Goeben' και 'Breslau' αλλά κυρίως με το ζήτημα της Βουλγαρίας» (σ. 43). Ποια θα μπορούσε πλέον να είναι πιο λογική συνέχεια, αν όχι μια «αναδρομή, στις βαλκανικές ρίζες του Προτεσταντισμού» (σ. 43); Με αυτήν βεβαίως εξηγείται ο φιλοβουλγαρισμός της Αντάντ στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο· αρκεί να «ληφθεί υπόψη ο παράγοντας της θρησκείας — συγκεκριμένα το ζήτημα των γνωστικών δοξασιών» που σφράγισαν τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους (σ. 45). Εκτελούνται λοιπόν και αυτές μέσα σε δυο σελίδες, όπου λύνονται μάλιστα και παρεμπιπτόντα προβλήματα: «Οπωσδήποτε η βουδιστική επίδραση στις θεωρίες των Γνωστικών είναι ευχερώς κατανοητή, επειδή ο βουδισμός δεν είναι, στην ουσία, παρά αναγωγή της απαισιόδοξης θεώρησης του κόσμου σε επίπεδο θρησκείας» (σ. 47). Αποψη στηριγμένη στην αυθεντία του ίδιου του Τσάμπερλαιν.

Ποιά ζητήματα ουσίας αποτυπώνει άραγε αυτή η δαιδαλώδης δομή η οποία, για την ώρα, δεν φαίνεται να οδηγεί πουθενά; Η διάταξη του κειμένου, πρώτα - πρώτα, κατοπτρίζει τη βαθύτερη λογική που το διέπει, η οποία είναι η λογική της αυθαίρετης επαγωγής και όχι της ιστορικής έρευνας. Ας μείνουμε σε δυο παραδείγματα, από τα πολλά που αγλαΐζουν το πρώτο κεφάλαιο (που είναι και το λιγότερο χαώδες): η απάντηση στο «μέγα ερώτημα» που αναφέραμε προηγουμένως, αν οι Σύμμαχοι ήθελαν ή δεν ήθελαν στ' αλήθεια να παραβιάσουν τα Δαρδανέλλια, όπου πάντως εκστράτευσαν θυσιάζοντας μυριάδες

άνδρες που δεν τους περίσσευαν, δεν διατυπώνεται σαφώς, ούτε αναζητείται στην εμπεριστατωμένη έρευνα των πηγών, αλλά «μπορεί —εμμέσως έστω— να δοθεί και από άλλη ‘υπόθεση’, προηγούμενη, εκείνη των γερμανικών πολεμικών πλοίων ‘Goeben’ και ‘Breslau’. Ως γνωστόν...» (σ. 17-18). Κλείνοντας εντέλει το κεφάλαιο χωρίς να έχει εισφέρει νέα στοιχεία, ο συγγραφέας διερωτάται εκ νέου, «Πώς ανέκυψε ο Εθνικός Διχασμός» (σ. 28). Αβίαστα προεξοφλεί ότι κι εδώ δεν χρειάζεται επίσκεψη η εκτενής ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, η οποία εξετάζει τις κοινωνικές, πολιτικές και διπλωματικές όψεις της σύγκρουσης: «Ήταν μόνο αποτέλεσμα της ελληνικής ιδιοσυγκρασίας ή μήπως και άλλων παραγόντων — άδηλων έως τις μέρες μας; Οπωσδήποτε, δυο σημεία αξίζουν προσοχή ιδιαίτερη» — η εγκατάσταση δηλαδή των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη και οι ιδέες του Μεταξά (σ. 28). Τώρα, αφενός το χαλινό βράβηρο από τις εθνικές ιδιοσυγκρασίες ως τον Διχασμό παραμένει αγεφύρωτο, και αφετέρου τα δυο σημεία που επισημάνονται δεν ήταν ως τώρα άγνωστα, όσο δύσκολα και αν θα μπορούσαν να θεωρηθούν βασικοί παράγοντες του Διχασμού. Στην *Άλλη διάσταση*, ωστόσο, δεν ρίχνουν φως απλώς στους περίφημους «άδηλους παράγοντες», αλλά και δείχνουν το δρόμο προς πηγές πολύ λιγότερο πεζές από τα διπλωματικά αρχεία και τα «συμβατικά» ιστορικά συγγράμματα.

Σ’ αυτήν ακριβώς τη στροφή ο συγγραφέας αποφασίζει να υπαινιχθεί τη βαθύτερη ιστορική λογική του, κατά την οποία ο Διχασμός δεν εξηγείται αν πρώτα δεν αναγνωρίσουμε μια «σύγκρουση λαθάνουσα μα ιδιαίτερα σφοδρή» που χαρακτηρίζει ολόκληρη «τη σύγχρονη Ιστορία» (σ. 29). Αλλά για να την δούμε χρειάζεται μια ακόμη ευρύτερη θέαση, με την οποία αποκρυπτογραφείται πλέον «ολόκληρη η Ιστορία της ανθρώπινης σκέψης» (σ. 41). Τότε μόνο θ’ αφογκραστούμε την κοσμικών διαστάσεων γιγαντομαχία, όπου πρωταγωνιστούν, στο στρατόπεδο του σκότους, ωμοί

αντίθετοι από τον Παύλο Σαμοσατέα ως τον εικονομάχο Κωνσταντίνο Ε’ τον Κοπράνιμο, που υποθάλπουν Βογόμιλους, Βαλδενσιανούς και κάθε λογής ακόλαστες αιρέσεις — το δρόμο τους φράζουν όμως γαλαζοαίματοι τιτάνες της ορθόδοξης χριστιανοσύνης, σαν την τσαρίνα Άννα Παλαιολογίνα και τον μέντορα της ρωσικής απολυταρχίας Κωνσταντίν Πέτροβιτς Πομπιεντονόστσεφ, «μορφή ενδιαφέρουσα αν και ξεχασμένη σήμερα» (σ. 32). Επανεστιάζοντας φρενιτωδώς την ιστορική προοπτική, ο συγγραφέας ανασκευάζει στα πέντε δεκαεξασέλιδα της *Άλλης διάστασης* την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ιστορία των τελευταίων χιλιετηρίδων. Να μην του συγχωρηθεί λοιπόν κάποια επιλεκτικότητα, τόσο ως προς τις πηγές που επικαλείται όσο και ως προς τις απρόβλεπτες καμπές του «υποχθόνιου ρεύματος» που τόσο επίκαιρα φέρνει στην επιφάνεια;

Για σκοπούς τόσο μεγαλεπίβολου εντέλει δεν είναι μειονέκτημα, αλλά πλεονέκτημα η ασάφεια του επιχειρήματος που δηλώνεται (όχι του υπόρηπτου), και απαραίτητη γίνεται η σωρεία ρητορικών μέσων. Ιδιαιτέρως εκτιμάται η αφειδής χρήση εκφράσεων οι οποίες τείνουν να προκαταλάβουν τα συμπεράσματα του αναγνώστη ή και την ενδεχόμενη αναζήτηση των πηγών. Πραγματολογικώς ανυπόστατα επιχειρήματα, λόγου χάρη, δεν θα μπορούσαν ν’ αρχίζουν με ο,τιδήποτε λιγότερο από «Είναι λοιπόν σαφές ότι...» (σ. 13, 51). Ας πούμε, «είναι σαφές πια ότι το ενδιαφέρον [των Μεγάλων Δυνάμεων για τη Θεσσαλονίκη] υπήρξε αιτία της δολοφονίας του Γεωργίου Α’» (σ. 67), έστω και αν παραλείπονται τα άγνωστα στους ιστορικούς τεκμήρια που στοιχειοθετούν αυτήν τη βεβαιότητα. Από τις μεγάλες στιγμές αυτής της ρητορικής είναι η φράση της πρώτης σελίδας του κειμένου, όπου μια δίχως νόημα κοινοτοπία υποβάλλεται και αναιρείται συγχρόνως, με τη χρήση όρων που αφενός την παρουσιάζουν σαν αυτονόητη και αφετέρου αποκλείουν τη διάψυσή της: «Η πολιτική πράξη, ως γνωστόν, εύκολα ωθεί

σε θεώρηση των πραγμάτων απλουστευτική» (σ. 11). Εδώ λέξεις κλειδιά είναι βεβαίως τα «ως γνωστόν» και «εύκολα». Αλλού, τη συζήτηση κλείνει προκαταβολικά η επικύρωση κάποιας απρόσιτης στους κοινούς μελετητές «ουσίας», για την οποία περιττεύει κάθε περαιτέρω επεξήγηση (σ. 12, 13 κ.α.). Συμπληρωματική τεχνική είναι η διασπορά όρων που μετριάζουν, αναστέλλουν ή και αναιρούν ολωσδιόλου το νόημα της φράσης. Αγαπημένη επωδός του συγγραφέα, λόγου χάρη, είναι το οιονεί, που του επιτρέπει να λέει πράγματα παριστάνοντας συνάμα πως δεν τα λέει. Σε μια μόνο σελίδα, για παράδειγμα, μαθαίνουμε πως με τον Λούθηρο η βάση «μιας οιονεί σύμπραξης Διαμαρτυρομένων και Εβραίων είχε πια τεθεί», και πως η θέση των Εβραίων «αποτελούσε κριτήριο οιονεί καθοριστικό» στους υποτιθέμενους «δυο πόλ[ους] πολιτικής δράσης στον πλανήτη» (σ. 37· η έμφαση εδώ, όπως και στα παρθέματα που ακολουθούν, είναι πάντοτε του Δ.Μ. 'Ηδη γνωρίζουμε, από τη σ. 33, πως η Δυτική εχθρότητα «πηγή είχε, πιθανότατα, τη στάση του ρωσικού Κράτους και του ρωσικού Λαού απέναντι στο ιουδαϊκό στοιχείο»).

Υπάρχουν και άλλα χαρακτηριστικά, τα οποία δεν συνάδουν προς τον ιστορικό λόγο. Η δαιμονοποίηση, η οποία κατά κόρον χρησιμοποιείται, είναι ένα από αυτά. Οι άτυχοι αιρετικοί, λόγου χάρη, επανειλημμένα παρομοιάζονται με φίδια (σ. 45, 53). Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα οι λεγόμενοι Βογόμιλοι ή «Βουιγρες», τα μαύρα πρόβατα που βέβαια πρέπει εκτενώς να απασχολήσουν την ιστοριογραφία του Εθνικού Διχασμού: αιρετικοί τόσο φορικοί που εντέλει αναγκάζουν τους καλούς χριστιανούς να τους τιμωρήσουν· συνώνυμοι με «τον 'αποτρόπαιο αμαρτωλό», ο οποίος επιδίδεται σε πράξεις παρά φύσιν, που προκαλεί με την όλη ζωή του όχι απλώς αντιπάθεια αλλά μίσος» (σ. 50). Ξεχάσαμε μήπως αυτοί ακριβώς ήταν υπαίτιοι των αυτο da fé; «η τάση τους να υποκρίνονται, όταν πιέζονταν, τους 'καλούς

χριστιανούς', είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση στη Δύση της Ιεράς Εξέτασης» (σ. 52). Τύποι ανυπόφορα εξοργιστικοί: «Στις αρχές του 13ου αιώνα, κηρύχτηκε [π.β. την απρόσωπη σύνταξη] εναντίον τους Ιερός Πόλεμος· το 1209 πολιορκήθηκε η πόλη Βéziers. Οι Χριστιανοί πρότειναν «συνδιαλλαγή, μα η πρότασή τους απορρίφθηκε κατηγορηματικώς· τότε επιτέθηκαν, σκαρφάλωσαν στα τείχη, κατέβηκαν στους δρόμους και... σκότωσαν τους πάντες, τους μεν επειδή ασπάζονταν τις 'αποτρόπαιες δοξασίες» και τους δε γιατί ανέχονταν τους πρώτους» (σ. 52· τα αποσιωπητικά είναι του Δ.Μ.).

Δικαιολογημένες αντιδράσεις. Η συλλογιστική, ωστόσο, δεν ηχεί πρωτότυπη: αρκεί ν' αντικατασταθούν οι «bourges» με τους Εβραίους, για να έχουμε το επιχείρημα των ναζιστών πως την ευθύνη του Ολοκαυτώματος δεν έφεραν οι ίδιοι, αλλά τα θύματά τους.

Η δαιμονοποίηση δεν αφορά μόνον ομάδες, αλλά και άτομα, καθώς οι συγκρούσεις προσωποποιούνται μέχρι καρικατούρας. Για να επιστρέψουμε, λόγου χάρη, στο Διχασμό: δεν υπήρχαν κοινωνικά αίτια που συνέβαλαν ώστε μια διαμάχη κορυφής για την εξωτερική πολιτική να γίνει σύγκρουση μαζών; μάχες δεν δόθηκαν για τη γη, για την παιδεία, για τον έλεγχο του κράτους; δεν μέτρησε η λαϊκή αντίθεση στις καταστροφές του πολέμου; Δευτερεύοντα όλα αυτά· δεν ενδιαφέρουν, αφού δεν μπορούν ν' αποδοθούν σε συνομωσίες· δεν αναφέρονται καν: «η βασική αιτία του Διχασμού απέρρευε από την εμμονή με την οποία ο Βενιζέλος περιέβαλλε την άποψη πως η νίκη των δυνάμεων της Συνεννόησης και η συνακόλουθη κατάλυση του τουρκικού Κράτους ήταν αναπότρεπτες» (σ. 65). Γιατί τέτοια εμμονή; Ελλείψει ψυχανάλυσης του Βενιζέλου, μόνον «ενδείξεις μπορεί κανείς να επισημάνει σχετικά με το θέμα αυτό — και η πιο βασική είναι πως τον 'οιστρηλατούσε' ο περίφημος έμπορος όπλων και μεγαλοεπιχειρηματίας Βασίλειος Ζαχάρωφ, Έλληνας από τη Μικρά Ασία, και

όσοι βρίσκονταν πίσω του» (σ. 66). Φανταζόμαστε βεβαίως ποιοί ήταν αυτοί: «Και βέβαια πίσω από τον Ζαχάρωφ κινούνταν ιθύνοντες Βρεταννοί, στους οποίους συγκαταλέγονταν μέλη της οικογένειας Ρότσιλντ» (σ. 66). Επάξια ο Μιχαλόπουλος συνεχίζει λοιπόν την παράδοση που ήδη από τη δεκαετία του 1910 διαπίστωνε στο πρόσωπο του κρητικού πολιτικού χαρακτηριστικά «εκλεκτού σημίτου» και λουιδωρούσε την εξ ορισμού κατώτερη «διανοητική θηλυκότητά» του. Στην *Άλλη διάσταση* ο Βενιζέλος είναι εύπιστος (αντιθέτως από τον νουνεχό Μεταξά), ανάλγητος μπροστά στα δεινά των Μικρασιατών και κακόπιστος απέναντι στους Πόντιους, εθνικός μειοδότης (όπως όταν πρότεινε να δοθεί η Τραπεζούντα στους Αρμένιους) και ολετήρας των θεσμών με τις επαναστάσεις που υποκινεί (σ. 11-28). Απεναντίας, τον Κωνσταντίνο («το όλο ζήτημα οιοιεί εσαρκωνόταν από τον τότε μονάρχη», σ. 69) έπληξε μια «προσεκτικά ενορχηστρωμένη εκστρατεία δυσφήμισης» (σ. 68), που εκπορευόταν από τη βρετανική και τη γαλλική κυβέρνηση.

Ένα άλλο ρητορικό μέσο που στοχεύει σε υποβολιμαίες εντυπώσεις μάλλον παρά στην αυστηρή εξήγηση, και το οποίο τυπικά χαρακτηρίζει όχι τον επιστημονικό αλλά τον πολεμικό λόγο, είναι η τεχνική του υπαινιγμού — που επίσης αξιοποιείται ενθουσιωδώς στην *Άλλη διάσταση*. Πληροφορούμαστε, για παράδειγμα, πως η Πορτογαλία «υπήρξε η πρώτη κατά τον 20ό αιώνα χώρα όπου, με άμεση δράση των τεκτονικών στοών, καταλύθηκε η μοναρχία» (σ. 30). Πρόταση που από το πρώτο ήδη νοηματικό της επίπεδο είναι, ως προς το περιεχόμενό της, εσκεμμένα ή αθέλητα ασαφής: εννοεί άραγε πως οι «μασόνου» έριξαν πολλές μοναρχίες στον αιώνα μας, ή απλώς πως κατέλυσαν την πορτογαλική; Υπάρχουν όμως, πέρα από αυτό, και άλλα επάλληλα επίπεδα, τα οποία μάλλον αφήνουν τις ισχυρότερες εντυπώσεις. Δεν εξηγείται, λόγω χάρη, γιατί απ' όλους τους παράγοντες που συντέλεσαν στην ανα-

τροπή της πορτογαλικής μοναρχίας, κοινωνικούς, πολιτικούς και ακόμη και πολιτισμικούς, θα έπρεπε να μνημονευτούν αποκλειστικά και ειδικά οι «τεκτονικές στοές» — άλλοι συνήθεις αποδιοπομπαίοι τράγοι των εθνικοσοσιαλιστών. Μήπως, θ' αναρωτιόταν κανείς, για να λυθούν συνοπτικά και κατά βούληση, με την επίκληση σκοτεινών δυνάμεων, ιστορικά ζητήματα περίπλοκα; Δεν σβήνει άραγε εδώ η συνομοσιολογία την ιστορική εξήγηση; Στην «άλλη διάσταση» της ιστορίας, ως κοσμικού πεδίου όπου ανένα συγκρούονται δυνάμεις του φωτός και του σκότους, εντέλει οι μονάρχες δεν μεταμορφώνονται, πέρα και πάνω από τις φανερές λειτουργίες τους, σε παρεξηγημένους φύλακες άγγελους των υπηκόων τους από σατανικές συνομοσίες; Τέτοιου είδους αναφορές, σ' αυτήν τη διάτρητη αφήγηση που αξιώνει να θεωρηθεί ιστορία, δεν χτίζουν παρά μυθολογίες οι οποίες, ακυρώνοντας κάθε ιστορικής φύσης εξήγηση, ολισθαίνουν από την αναζήτηση αιτίων στην κατασκευη αγίων και υπαιτίων.

Τέτοιου σκοπού όμως δύσκολα δηλώνονται ρητά: προτιμότερο να καλυφθούν πίσω από θεωρητικά παραπετάσματα. Χρειάζεται λοιπόν μια οιοιεί ιστορική κοινωνιολογία, η οποία να εξηγήσει την οιοιεί βασική σύγκρουση της σύγχρονης ιστορίας. Ως αφετηρία της ο Μιχαλόπουλος παίρνει ένα ελαφρώς παρωχημένο έργο του Ουώλτερ Λίπμαν, περί εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ (σ. 29). Δεν θεωρεί απαραίτητο να εξηγήσει γιατί επιλέγει αυτό ειδικά το κείμενο, ούτε να το αντιπαραβάλει με απόψεις που ενδεχομένως εξέφρασαν άλλοι λιγότερο επαίοντες. Πρέπει να δεχτούμε την αυθεντία του, επειδή ο συγγραφέας του «δεν υπήρξε απλώς σπουδαίος δημοσιογράφος αλλά και ο εμπνευστής των Δεκατεσσάρων Σημείων του Προέδρου των Η.Π.Α.» (σ. 29). Ποιός ιστορικός δεν θα υποκλινόταν μπροστά του; Στη συνέχεια, οι υποτιθέμενες αντιλήψεις του Λίπμαν, ο οποίος ωστόσο δεν απέφευγε και τα πορίσματα «συμβατικών» κοινωνικών αναλύσεων, συγχωνεύονται με τις έμμονες ιδέες

του σημερινού μύστη, ώσπου δεν μπορεί κανείς να διακρίνει τις μεν από τις δε. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, παραγράφους όπως: «Με λίγα λόγια — και για να ξαναγυρίσει κανείς στο σχήμα του Lippmann που παρουσιάστηκε παραπάνω — οι δυο πόλοι πολιτικής δράσης στον πλανήτη, ο Ατλαντικός κόσμος και η Ανατολή, η Ρωσία και η Ιαπωνία, δηλαδή, παρουσίαζαν θεμελιώδεις διαφορές κρατικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η θέση των Εβραίων εξάλλου αποτελούσε κριτήριο οιονεί καθοριστικό» (σ. 37).

Η γραμματολογική ανάλυση θα υποδείκνυε πως το ύφος της τελευταίας από τις δυο προτάσεις δεν είναι λιππμάνειο, αλλά σαφώς μιχαλοπούλειο: εκφράσεις όπως «οιονεί καθοριστικό» δεν τις διανοείται ο καθένας. Αφήνει ανεξιχνίαστη, εντούτοις, την πατρότητα της ιδέας σχετικά με τον υποτιθέμενο ρόλο των Εβραίων στους υποτιθέμενους πόλους των κοσμοϊστορικών συγκρούσεων: η διατύπωση του κειμένου θα μας ωθούσε να την χρεώσουμε στον Λίππμαν, αλλά και πάλι υποψιάζεται κανείς ότι μάλλον στον έλληνα διανοητή πιστώνεται αυτή η ρηξικέλευθη συνεισφορά στην πολιτική επιστήμη και στην ιστορική κοινωνιολογία. Είθισται βεβαίως να διακρίνονται σαφώς, όχι μόνο στα ιστορικά κείμενα αλλ' ακόμη και στα δημοσιογραφικά, τα δεδομένα των πηγών από τα σχόλια του συγγραφέα — αλλά ίσως αξίζει να παρακαμφθεί και αυτή η ανασταλτική σύμβαση, αν είναι ν' αναδειχτεί επιτέλους η «άλλη διάσταση» κρίσιμων ιστορικών παραγόντων.

Καιρός όμως, και για αισθητικούς μεταξύ των άλλων λόγους, να σταματήσουμε. Ο εξαντλητικός έλεγχος της *Άλλης διάστασης* θα χρειαζόταν τόμους ολόκληρους, και ούτε θα είχε νόημα. Πρόσφατα, άλλωστε, μια εμπειριστατωμένη βιβλιοκριτική επισήμανε σωρεία ανακριβειών, παρανοήσεων και λαθροχειριών αυτού του βιβλίου.⁵ Όταν, ωστόσο, δεν έχουμε να κά-

νουμε με ελαττωματικές απλώς ιστορικές έρευνες, αλλά με εντελώς διαφορετικών στοχεύσεων θεωρίες συνομωσίας, πρέπει να τις εξετάζουμε από περισσότερες σκοπιές. Τέτοιες θεωρίες κρίνονται κατεξοχήν στο δια ταύτα και όχι ως προς τις προκείμενές τους, στο μέτρο που οι τελευταίες είναι αναλώσιμες και ανταλλάξιμες: όσο σχολαστικά και αν αποδειχτεί πως δεν ευσταθούν, μπορούν αμέσως να αντικατασταθούν από κάποιες άλλες — πόσο μάλλον όταν η ατέρμονη παραγωγή επικύκλων συγκαταλέγεται στις εκλεπτυσμένες ηδονές των συνομωσιολόγων.

Το δια ταύτα, λοιπόν, της *Άλλης διάστασης* έχει δύο αιχμές. Συνίσταται, πρώτον, στην κατοχύρωση ως αποδεκτής από την ιστορική κοινότητα μιας συλλογιστικής μεθόδου η οποία απαξιώνει την κριτική σκέψη, καθώς και κάθε απόπειρα ορθολογικής προσέγγισης του παρελθόντος και, κατά δεύτερο λόγο, στην προβολή στο ευρύτερο κοινό θέσεων περί του περιεχομένου της ιστορίας που έτσι κατασκευάζεται. Αιχμές οι οποίες αμφοτέρως υπηρετούν την αναπαραγωγή μιας κοσμοαντίληψης. Από αυτή την άποψη επομένως, το έργο του Δημήτρη Μιχαλόπουλου συνιστά παραδειγματικό σύμπτωμα μιας πολιτικής ιδεολογίας — αλλά κι ενός προβλήματος γενικότερου, δηλαδή της δυσκολίας κριτικά να προσεγγιστεί ένας κόσμος όλο και περισσότερο περίπλοκος, ο οποίος ως εκ τούτου, εξ ορισμού, προσφέρεται σε θεωρίες συνομωσίας.

Η συνομωτική αντίληψη, με την οποία σταθερά συνδέεται εδώ η τεχνική του υπαινιγμού, εντέλει απολήγει στη σύγχυση μεταξύ των δεδομένων και των ερμηνειών τους: όπως ο ίδιος παραστατικά το θέτει, και με σύνταξη νεωτεριστική, «η ερμηνεία βρίσκεται σε γεγονός» (σ. 34). Δεν έχει τόση σημασία ούτε το ερμηνευόμενο «γεγονός» (στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ότι «κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα... δεν

νομωσίας», *Σύγχρονα Θέματα* 66 (1998) 190-192.

5. Χάρης Εξερτζόγλου, «Θεωρίες συ-

υπήρχαν Ιουδαίοι στη Ρωσία», σ. 34), ούτε το «ερμηνεύον», αν επιτρέπεται να το πούμε έτσι, «γεγονός» (ότι και αν εννοούμε με αυτό τον πολυσυζητημένο όρο) της ανατροπής μιας «εκπληκτικής σε σύλληψη και μορφή συνομοσίας» των Εβραίων, από την ελληνίδα, εννοείται, σύζυγο του Ιβάν Γ' (σ. 34-35). Ας μη σταθούμε καν στην ευφάνταστη ανακάλυψη πλοκάμων της ίδιας πλεκτάνης «απάλειψης βασιικών δογμάτων του Χριστιανισμού από αρχιερείς εβραϊκής καταγωγής» και στην Ισπανία του δέκατου πέμπτου αιώνα (σ. 35). Πιο εκπληκτικό και από αυτές τις εβραϊκές ραδιουργίες μοιάζει ότι δόθηκε πτυχίο ιστορικού σε κάποιον που δεν δείχνει ν' αντιλαμβάνεται πως μεταξύ των γεγονότων που υποπίπτουν στην ανθρώπινη συνείδηση αναπόφευκτα μεσολαβούν αλληπάλληλες ερμηνείες τους, οι οποίες και τα νοηματοδοτούν· ότι κλήθηκε να διδάξει ιστορία κάποιος που αγνοεί πως, όταν εξηγεί ένα συμβάν, επικαλείται οπωσδήποτε άλλα συμβάντα αλλά ποτέ δεν μένει σ' αυτά, που ξεχνά πως η ιστορική εξήγηση δεν χωρά αποκλειστικά στο επίπεδο των γεγονότων αλλά εκβάλλει επίσης σε εκείνο των ερμηνειών τους. Εξοβελίζοντας έτσι τη συνείδηση των δρώντων υποκειμένων, αλλά και των ίδιων των ιστορικών, από την ιστορική εξήγηση, η 'Αλλη διάσταση αντιλαμβάνεται την ιστορία με τους μηχανιστικούς όρους ενός πρωτόγονα σχηματικού Διαφωτισμού (τον οποίο κατά τα λοιπά καταγγέλλει): κενώνοντάς την από κάθε ανθρώπινη δράση, συνείδηση και ταυτότητα, φαντασιώνεται στη θέση της αδήριτες αλληλουχίες αυθύπαρκτων συμβάντων, οραματίζεται μακάβριες σκηνές ενός κουκλοθέατρου νευρόσπαστων, τις οποίες διαταραγμένα περιγράφει ως μανιχαϊκών προδιαγραφών πάλη μεταξύ δυνάμεων αδρατων του καλού και του κακού.

Η δυσανεξία που επιδεικνύει ο συγγραφέας απέναντι στην ερμηνεία, απέναντι σε κάθε ερμηνεία, καθώς και ο ισχυρισμός του πως εξηγεί τα γεγονότα δια γεγονότων, υποστηρίζονται, ωστόσο, από μια μεγαλεπήβολη θρησκευτικής υψής σύλληψη

στην οποία περικλείεται όπως είδαμε, ούτε λίγο ούτε πολύ, «ολόκληρη η Ιστορία της ανθρώπινης σκέψης» (σ. 41). Η τελευταία «είναι δυνατό να εκληφθεί ως προϊόν 'διαλεκτικής' μεταξύ του κατά πόσον το 'κέντρο βάρους' της ύπαρξης βρίσκεται στην επίγεια ζωή ή στην άλλη» (σ. 41). Το Βυζάντιο λοιπόν και η τσαρική Ρωσία «ρύθμιζαν τα επίγεια βάσει μιας αντικειμενικής πραγματικότητας που απέρρεε από την Πίστη» (σ. 41). Τώρα, η ιδέα πως η «Πίστη» γεννά αντικειμενικές πραγματικότητες εμπίπτει στη δικαιοδοσία των φιλοσόφων και των ψυχιάτρων μάλλον παρά των ιστορικών, αλλά σίγουρα δικαιούμαστε τουλάχιστον, έστω και αν δεν θα το κάνουμε εδώ, να κρίνουμε τις διδυμες απόψεις με βάση τις οποίες ο Μιχαλόπουλος στέλνει στο πυρ το εξώτερον την ερμηνεία — πρώτον, πως οι ορθόδοξες θεοκρατίες κατείχαν την «αντικειμενική πραγματικότητα» και, δεύτερον, πως αντιθέτως από εκείνους που δέχονται τη «χάρη του Άγιου Πνεύματος», όσοι απορρίπτουν την αθανασία της ψυχής εκφράζουν απλώς μια «αλήθεια [η οποία] νοείται μόνο ως υποκειμενική και αυτή 'διαμορφώνεται' από την οποιαδήποτε, περιστασιακή πλειοψηφία» (σ. 40). Το βαρυσήμαντο συμπέρασμα που σπεύδει να συναγάγει από τα παραπάνω ο συγγραφέας είναι πως η εβραϊκών καταβολών «απόρριψη της αθανασίας της ψυχής ή, ακόμα, η αδιαφορία για το επέκεινα αποτελεί, κατά κανόνα, τη θεωρητική βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος» (σ. 40-41). Η δική του σκέψη, απεναντίας, απολυμάνθηκε από τέτοιες προσμεϊξείες: ο ίδιος συγκαταλέγεται στους λίγους «που είναι σε θέση να γνωρίζουν» (σ. 42), ή τουλάχιστον σ' αυτούς που είναι σε θέση να γνωρίζουν πως υπάρχουν τέτοιοι σπάνιοι «επαίοντες»: λοιπόν να κηρύξει τη φιλοδοξία ερμηνεία του (ή, έστω, την «αντικειμενική αλήθεια») χωρίς ν' αναλωθεί στη συγκέντρωση αχρείαστων ιστορικών τεκμηρίων. Καθώς μάλιστα οι αντιρροσίες εξ ορισμού δεν «είναι σε θέση να γνωρίζουν», παντελώς

περιττεύει και ο έλεγχος της λογικής συνοχής της θεωρίας έναντι αντίπαλων επιχειρημάτων. Είναι δυνατό να έδωσαν δάνειο οι Εβραίοι στην επαναστατημένη Ελλάδα για να καταστρέψουν το ναυτικό της (σ. 59); Πώς βρέθηκαν οι αγγλογάλλοι σύμμαχοι της χριστιανικότατης Ρωσίας, την οποία από αιώνες προσπαθούσαν να καταστρέψουν; Γιατί οι Φιλελεύθεροι συνδέθηκαν με τον αντισημιτισμό μετά το 1922; Η *Άλλη διάσταση* δεν διανοείται καν ότι θα μπορούσαν, κατά προέκταση της λογικής της, να τεθούν τέτοια ερωτήματα.

Αυτά λοιπόν σχετικά με την ιστορική μέθοδο και την υποκείμενη φιλοσοφία της *Άλλης διάστασης*. Το περιεχόμενό της, τώρα, ορίζεται από σκοπούς λιγότερο υψιπέτεις. Το πραγματολογικό κλειδί για την ανάγνωση του έργου δηλώνεται προεισαγωγικά: «προτείνεται ανάγνωση βασικών γεγονότων διαφορετική από την οιονεί συμβατική και, συνακολούθως, η αποτίμηση παραγόντων και δεδομένων που συνήθως παραγνωρίζονται. Οι θρησκευτικές, ιδίως, πεποιθήσεις και δοξασίες, η σημασία των οποίων συχνά αποσιωπάται στις μέρες μας, υποδεικνύεται ως στοιχείο όχι σπάνια καθοριστικής σπουδαιότητας όσον αφορά τη διαμόρφωση καταστάσεων πολιτικών» (σ. 9). Γενικόλογια δίχως νόημα; όχι δυστυχώς, απλώς ο συγγραφέας δεν κρίνει σκόπιμο να εκθέσει το νόημά της φανερά. Λίγο καθαρότερα το αφήνει να φανεί στην πρώτη παράγραφο του κυρίως κειμένου, όπου ορίζει το σκοπό του: να βρει τους πραγματικούς ενόχους (οι οποίοι δεν είναι αυτοί που συνήθως πιστεύεται) της κεφαλαϊώδους εθνικής συμφοράς, του Διχασμού, που «υπήρξε παράγων βασικός της από τη δεύτερη κιόλας δεκαετία του 20ού αιώνα ανάσχεσης και, ακόμη, παλινδρόμησης του Ελληνισμού» (σ. 11). Έργο εθνικής μάστιγας σημασίας: ως σήμερα, η απόδοση ευθυνών στον Βενιζέλο ή στον Κωνσταντίνο προκαλεί την ανάπτυξη «διασπαστικών τάσεων μέσα στη νεοελληνική κοινωνία» (σ. 11).

Η πηγή του κακού δεν εντοπίζεται

εντός του έθνους· δεν ανήκει καν στην αρία φυλή. Οι Εβραίοι, απλούστατα, κρύβονται πίσω απ' όλα. Γιατί δηλαδή κατέφρυσσε τόσο απότομα, στον Ευρωπαϊκό Πόλεμο, η πολεμική μηχανή της Γερμανίας; «Μήπως επειδή οι Γερμανοί ηγήτορες δεν εμπιστεύονταν πια την ικανότητα της χώρας τους να τους προμηθεύσει νέα εφόδια; Αν η υπόθεση αυτή ευσταθεί, τότε η συνακόλουθη αιτιολόγηση της κατάρρευσης της αυτοκρατορίας δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τελείως άσχετη με την κατά το 1922 δολοφονία του Walter Rathenau, εβραίου βιομήχανου, του οποίου η οικογένεια είχε σχέσεις με τις ΗΠΑ και ο οποίος είχε χαράξει τις βασικές γραμμές της γερμανικής πολεμικής προσπάθειας στον τομέα της οικονομίας» (σ. 77-78· αυτή ακριβώς ήταν η θεωρία των ναζί για το «πισώπλατο μαχαίρωμα» της Γερμανίας από τους Εβραίους). Ποιός έλεγε την αντίστοιχη προσπάθεια των ΗΠΑ; «αληθινός 'οικονομικός δικτάτορας' της χώρας, είχε οριστεί προσωπικώς από τον Wilson ο Bernard Baruch, τραπεζίτης ισχυρότατος και χαρακτηριστική περίπτωση Εβραίου πλήρως αφομοιωμένου στο αμερικανικό περιβάλλον» (σ. 76). Το Λονδίνο και η Αθήνα τι έκαναν; «Ο Βενιζέλος, από την άλλη πλευρά, συνδεδεμένος, όπως φαίνεται, μέσω του Ζαχάρωφ με το ρεύμα εκείνο του σιωνιστικού κινήματος, που εκπροσωπούσαν κατά βάση μέλη της οικογένειας Ρότσιλντ, το οποίο επιθυμούσε την κατάλυση του τουρκικού Κράτους και συστηματικώς διαβουκούσε προς αυτήν τη κατεύθυνση τη βρετανική κυβέρνηση και ιδίως τον τότε πρωθυπουργό David Lloyd George» (σ. 78), υπέπεσε στις δικές του επιπολαιότητες. Το «χριστιανικό Κράτος» (σ. 31) της Ρωσίας, τέλος, όλοι γνωρίζουμε τι έπαθε από την ίδια την ανεκτικότητα του: «οι Ιουδαίοι παρέμειναν στην επικράτεια του τσάρου και εξελίχθηκαν σε ανατρεπτικό παράγοντα μεγάλης σημασίας» (σ. 36). Ένα είναι το συμπέρασμα: «Τι βγαίνει από όλα αυτά; Η διαπίστωση ότι βασική αιτία του Εθνικού μας Διχασμού υπήρξε η οιονεί προ-

σκόλληση του Βενιζέλου σε «εξωτερικούς παράγοντες» (σ. 80), εξωτερικούς δηλαδή προς το έθνος παράγοντες, που είναι απλώς η χαριτωμένη όσο και στερεότυπη περιγραφή του συγγραφέα για αυτό που αλλού αποκαλεί «το ιουδαϊκό στοιχείο».

Το κεντρικό επιχείρημα εντέλει, το οποίο δηλώνεται κωδικοποιημένα από το εισαγωγικό σημείωμα κι εκτίθεται εξίσου κρυπτογραφικά στην πρώτη σελίδα του κειμένου, είναι πως οι «Ιουδαίοι» (ο όρος που πλησιάζει περισσότερο το die Juden) ήταν οι πραγματικοί «πρόξενoi συμφοράς» του 1922, από την οποία δεν ανέρρωσε ο «Ελληνισμός» (σ. 9, 11). Παραμερίζοντας την «οιονει συμβατική» άποψη, η *Άλλη διάσταση* αναδεικνύει την υποτιθέμενη θρησκευτική ιδιαιτερότητά τους σε στοιχείο «καθοριστικής σπουδαιότητας» στις συμφορές του «Ελληνισμού»: αυτό είναι το τρομερό μυστικό που «αποσιωπάται στις μέρες μας» (σ. 9). Ωστόσο η εστίαση στη θρησκεία δεν είναι παρά άτεχνη απόπειρα συγκάλυψης ενός αντισημιτισμού πλησιέστερου προς εκείνον των εθνικοσοσιαλιστών: απλώς, στους σκοτεινούς καιρούς της τρέχουσας δημοκρατικής ασυδοσίας, σκοπιμότερο θεωρείται ο διωγμός των Εβραίων να παρουσιαστεί ως θρησκευτικός παρά ως φυλετικός πόλεμος.

Στην πραγματικότητα, ο Μιχαλόπουλος επιμένει να προσδιορίζει τους «Ιουδαίους» με κριτήρια όχι πολιτισμικά αλλά φυλετικά, όπως όταν μιλά για «αρχιερείς εβραϊκής καταγωγής» στη Ρωσία και στην Ισπανία (σ. 35) ή για τον «εβραϊκής καταγωγής Benjamin Disraeli» (σ. 40), πόσο μάλλον όταν υπενθυμίζει πως «αναργώς υποστηρίχθηκε πως οι [Εβραίοι της Ρωσίας] δεν είναι καταγωγής σημιτικής αλλά τουρκικής» (σ. 33). Οπωσδήποτε θεωρεί τους Εβραίους συνωμότες τόσο καταχθόνια αποτελεσματικούς, χάρη στη θρησκεία ή στα γονιδιά τους, ώστε δρώντας στο σκοτάδι κατόρθωσαν να ενοχοποιηθούν τον καλό βασιλιά Κωνσταντίνο και να παρασύρουν τον αφελή Βενιζέλο. Συνοψίζει δε το δίδαγμα στην ακροτελεύτια παράγραφο:

«Συνεπώς, ο Εθνικός Διχασμός των ετών 1915-1917 δεν υπήρξε 'δηλητηριώδης καρπός' μειονεκτημάτων του ελληνικού χαρακτήρα, όπως συχνά παρουσιάζεται. Αντιθέτως, υπήρξε αποτέλεσμα δράσης ξένων παραγόντων που χρησιμοποιήσαν τα μειονεκτήματα αυτά ως 'κάλυμμα': Οι Έλληνες απλώς χρησιμοποιήθηκαν από εκείνους που τους γνώριζαν — αλλά και τους γνωρίζουν — πολύ καλά» (σ. 80).

Προφανώς για λόγους χώρου, η *Άλλη διάσταση* παραλείπει τις συνταγές, δοκιμασμένες ή πρωτότυπες, που ο συγγραφέας θα πρότεινε για να ιαθεί το εθνικό σώμα από τη φρικτή νόσο που τόσο προσφυώς ο ίδιος διέγνωσε. Θα ήταν ίσως έργο πιο ολοκληρωμένο αν τις δήλωνε και αυτές ευθαρσώς. Η δημοκρατία, αντιθέτως από τις θεοκρατικές απολυταρχίες τις οποίες νοσταλγούν ορισμένοι, επιτρέπει την ελεύθερη σκέψη και δεν περιορίζει το λόγο των επικριτών της. Υπάρχει ωστόσο και το ζήτημα της διανοητικής τιμωρίας, της ευθύτητας. Μερικοί συγγραφείς καλλιεργούν πλάνες σχετικά με τις προθέσεις τους. Χρησιμοποιούν τους εξωτερικούς τύπους της ιστοριογραφίας, κι εντέλει το ίδιο το κύρος του επαγγέλματος του ιστορικού, για να προαγάγουν σκοπούς πολύ απομακρυσμένους από το ακαδημαϊκό πλαίσιο — να εξυμνήσουν θεσμούς απολυταρχικούς και να καλλιεργήσουν το φυλετικό μίσος. Ο κ. Μιχαλόπουλος, επιπλέον, εκφράζει ανοιχτά την προτίμησή του σε μη ορθολογικές μορφές γνώσης: στην *Άλλη διάσταση*, το να υποσκελιστεί η πίστη από τη γνώση ισοδυναμεί με καταστροφική αίρεση (σ. 46). Επιλογή θεμιτή, αλλά δεν θα έπρεπε άραγε να οδηγήσει στην επιλογή κάποιου άλλου, αντί της ιστορίας, και πιο πρόσφορου σε τέτοιες αντιλήψεις γνωστικού χώρου;

Πονήματα αυτού του τύπου έχουν σκοπούς όχι ιστοριογραφικούς, αλλά ανάλογους εκείνων του Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλαιν — να κατασκευάσουν ένα μυθικό παρελθόν που να νομιμοποιεί ιδεολογίες του μίσους. Μολαταύτα αφορούν την κοι-

νότητα των ιστορικών, η οποία δεν μπορεί παρά να οριοθετείται από απόψεις που εκ προοιμίου αποκλείουν κάθε συζήτηση, πόσο μάλλον όταν αυτές προσφέρουν επιστημονικοφανή προσχήματα σε ανομολόγητα πολιτικά προγράμματα. Άλλοι κλάδοι έχουν αυστηρά κριτήρια και θεσμούς αυτοπροστασίας: η ιατρική κοινότητα, λόγω χάρη, δεν αφήνει τα μέλη της να επαγγέλλονται

απροσδιόριστες «άλλες διαστάσεις», ούτε να συνταγογραφούν αντί για ασπιρίνη, στρυχνίνη. Ο κλάδος των ιστορικών αφετέρου, και ορθώς, υιοθετεί στάση πιο ελαστική. Επιβάλλεται εντούτοις να επινοεί, όποτε οι καταστάσεις το απαιτούν, τρόπους για να προσπείσει τα στοιχειώδη κριτήρια της γνωστικής πειθαρχίας του.

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

Δώρα Φ. Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887-1937)*, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 30, Αθήνα 1996, 158 σ.

Από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στη σειρά αυτοτελών εκδόσεων «Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους» αριθ. 30, κυκλοφόρησε το 1996 το βιβλίο της Δώρας Φ. Μαρκάτου, *Τα κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμβέργη (1887-1937)*. Στην ουσία, όπως δηλώνεται στον υπότιτλο, πρόκειται για την ταξινόμηση, ευρετηρίαση και τον σχολιασμό του περιεχομένου τριών αρχείων τα οποία διέσωσε ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Ιωάννης Δαμβέργης (1858/59-1938) και τα δώρισε μετά τον θάνατό του στα ΓΑΚ ο ανηψίος του Χ. Βερύκιος: Το «Αρχείο της Εταιρείας της υπέρ των Πατρών Αμύνης» (1901-1912), το «Αρχείο Πανελληνίων Εράνων κατά τους Βαλκανικούς πολέμους» (1912-1916) και το «Αρχείο Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας της Εθνικής Παλιγγενεσίας» (1918-1937). Η συλλογή περιέχει και διάφορα έγγραφα, εκ των οποίων σημαντικότερα είναι εκείνα που αναφέρονται στην Κρητική Επανάσταση 1896-97.

Όπως επισημαίνει η συγγραφέας δεν πρόκειται για ένα ή περισσότερα ιδιωτικά αρχεία που συγκρότησε ο Ιωάννης Δαμβέργης, αλλά για μια συλλογή και διάσωση ενός τμήματος από το υλικό τριών αρχείων που συγκρότησαν Επιτροπές με δημόσιο χαρακτήρα, στις οποίες ο Δαμβέργης είχε πρωταγωνιστικό ρόλο. Ήταν γε-

νικός γραμματέας της Εταιρείας της Υπέρ των Πατρών Αμύνης (ΕΥΠΑ)¹, ειδικός γραμματέας και διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Ελευθερίου Βενιζέλου την περίοδο των βαλκανικών πολέμων και γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής της Εκατονταετηρίδας (ΚΕΚ) (σ. 14-15).

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες. Στο πρώτο μέρος της φροντισμένης και περιεκτικής εισαγωγής εξιστορείται η «περιπέτεια» του υλικού της συλλογής από τη συγκρότησή του μέχρι την παράδοσή του και την ταξινόμησή του στα ΓΑΚ (σ. 13-15). Παρουσιάζεται η μέθοδος που ακολουθήθηκε κατά την ταξινόμηση και ευρετηρίαση ώστε, αφενός να αποκατασταθούν τα αρχεία στη μορφή που είχαν όταν ήταν ενεργά και να καταστούν εμφανείς οι δεσμοί που τα συνδέουν μεταξύ τους, και αφετέρου να συνταχθούν ταξινομικά δελτία κατά φάκελλο ώστε να γίνει το υλικό προσιτό στους ερευνητές και να αναδειχτούν, μέσα από την άλλοτε συνοπτική και άλλοτε αναλυτική περιγραφή που υιοθετήθηκε, τα

1. Η ΕΥΠΑ ιδρύθηκε από ιδιώτες οι οποίοι όμως κατείχαν καιριές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Εξάλλου η Εταιρεία υποστηρίχθηκε, τουλάχιστον οικονομικά, από κρατικούς φορείς.